
**ҚАЗАҚСТАНДЫҚТАР - ӘСКЕРИ ТҮТҚЫНДАР - ҚУҒЫН-СҮРГІН
ҚҰРБАНДАРЫ
ВОЕННОПЛЕННЫЕ-КАЗАХСТАНЦЫ КАК ЖЕРТВЫ РЕПРЕССИЙ
PRISONERS OF WAR-KAZAKHSTANI AS VICTIMS OF REPRESSION**

ҒТАХР 03.20.00.

**ӘСКЕРИ ТҮТҚЫНДА БОЛҒАН КЕЙБІР ҚАЗАҚТАРДЫҢ
ТАҒДЫРЫ ТУРАЛЫ**

**1.Ш.Уалиханов атындағы Тарих және этнология институтының
ғылыми қызметкері, Л. Гумилев атындағы ЕҰУ докторанты Жұматай
Самат, Қазақстан, Алматы қ.**

Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ оқытушылары:

2. Самал Қабылтаева PhD, доцент, Қазақстан, Алматы қ.

3. Жанар Ерденбекова, аға оқытушы, Қазақстан, Алматы қ.

***Автор-корреспондент**
kopeev95@mail.ru

Аннотация. Мақала авторлары Екінші дүниежүзілік соғыста тұтқынға түскен қазақ жауынгерлері мен олардың ауыр тағдырлары туралы жазған. Құнды тарихи құжаттар мен отбасылық архивтерден табылған хаттарды жариялап отыр. Тұтқын қазақтар соғыс біткеннен кейін де большевиктік-сталиндік қуғын-сүргін ұшырайтындарын біліп, Түркия мемлекетінен пана тапқан және сол елде өмінінің соңына дейін тұрғанын айтқан. Сонымен қатар, олар тұтқын қазақ жауынгерлерінің ұрпақтарын Түркия мемлекетінен тауып, олармен сұхбат жүргізген және олардың Қазақстандағы туыстарымен хат алысып, хабарласып тұрғаны туралы мәліметтер берген.

Кілт сөздер. Екінші дүниежүзілік соғыс, қазақ әскери тұтқындары, неміс тұтқынынан еліне келіп, қайта сотталғандар жауынгерлер, «отанын сатқандар», қуғын-сүргін.

МРНТИ 03.20.00

О СУДЬБЕ НЕКОТОРЫХ КАЗАХОВ-ВОЕННОПЛЕННЫХ

**научный сотрудник Института истории и этнологии им. Ш. Уалиханова,
Л.Н. Гумилев атындағы постдокторанты Жуматай Самат*, Казахстан, г.
Алматы**

**Преподаватели Государственного Евразийского университета им. Л.Н.
Гумилева:**

2. Самал Кабылтаева PhD, доцент, Казахстан, Астана қ.

3. Жанар Ерденбекова, старший преподаватель, Казахстан, Астана қ.

*** Автор-корреспондент
koreev95@mail.ru**

Аннотация. Автор статьи писали о казахских воинах, попавших в плен во Второй мировой войне, и об их тяжелой судьбе. Публикует ценные исторические документы и письма, найденные в семейных архивах. Заключение казахи знали, что после окончания войны они будут подвергаться большевистско-сталинским репрессиям, нашли убежище в турецком государстве и прожили в этой стране до конца своей жизни. Кроме того, они нашли потомков пленных казахских воинов в турецком государстве, провели с ними интервью и предоставили сведения о том, что они переписывались и общались с родственниками в Казахстане.

Ключевые слова. Вторая мировая война, казахские военнопленные, прибывшие из немецкого плена в страну, вновь осужденные воины,» предатели Родины", репрессии.

IRSTI 03.20.00

ABOUT THE FATE OF SOME KAZAKHS WHO WERE PRISONERS OF WAR

**researcher of the Institute of history and Ethnology named after
Ch.Ualikhanov, postdoctoral student of ENU named after L.N. Gumilyov
Zhumatay Samat*, Kazakhstan, Almaty c.**

Teachers of the State Eurasian University named after. L.N. Gumilev:
2. Samal Kabyлтаeva PhD, associate professor, Kazakhstan, Astana.
3. Zhanar Erdenbekova, senior lecturer, Kazakhstan, Astana.

*** Corresponding author**

kopee95@mail.ru

Annotation. The author of the article wrote about the Kazakh soldiers captured in the Second World War and their difficult fate. He publishes valuable historical documents and Letters found in the family archives. After the end of the war, the captured Kazakhs learned that they would be subjected to Bolshevik-Stalinist repressions, found refuge in the Turkish state and lived in it until the end of their lives. In addition, they found the descendants of the captured Kazakh soldiers in the state of Turkey, interviewed them and provided information that they corresponded and communicated with their relatives in Kazakhstan.

Key words. The Second World War, Kazakh prisoners of War, soldiers who came to the country from German captivity, re-convicts, "traitors to the motherland", repressions.

Тарихымыздың зерттелмеген тұстары өте көп. Болған оқиғаларды толыққанды зерттемесек, құйтырқысы көп саясаттың құрбаны болған тарихи шындық айтылмай, тасада қалатыны рас. Сондай зерттеусіз қалып, шындығы ашылмай отырған бір мәселе, ол шетелдерде қалған қазақтар тарихы және тағы осы тақырыпқа қатысты қоса зерттелетін мәселе «Түркістан легионы» тарихы. Ол қандай ұйым? Бұл атау нені білдіреді? Осыны байланыстыра зерттеу себебіміз екі тақырыпқа да қатыстысы, ол шет елдегі қазақтар тарихы болып отыр. Бұл тақырып көпшілікті ойландыратыны рас. Бірақ, кәсіби мамандар болмаса көпшілік қауым оның байыбына бара бермейді.

Мәселені бастамас бұрын жалпы әлемдегі қазақ халқының саны мен шетте қалған қазақтардың санына шолу жасасақ. Қазақтар бүгінде 19 млн-ды құрайды, ал шет елде жүрген қазақтардың саны 6-7млн-нан астам болып отыр. Әлемнің түкпір-түкпіріне тарыдай шашылған қазақтар жайында нақты зерттеу бар ма? 2020 жылы еліміздің халқы 292 704 адамға көбейіп, жыл соңында 19, 189, 022 адамды құрады деп хабарлады.[1]

Соларға шолу жасасақ. 2009 жылдары елімізде өткен халық санағы бойынша қазақтардың саны 10 млн-нан астам, ал шет елдердегі қандастарымыздың саны 5,5 млн-нан асады. Қазіргі таңда қазақтардың жалпы саны өз еліміздегілер мен шет елдегілерді қоса есептегенде 15,5-16 млн-ды құрайды делінген, санақ қорытындысы шыққан.[2]

Ресей империясы кезіндегі тарихшылар арасынан қазақ халқының саны жайында алғаш дерек қалдырған көрнекті ғалым А.И. Левшин XVIIIғ. аяғы XIX ғасырдың ортасына дейінгі кезеңдегі мәліметтерінде Ресей империясындағы қазақтардың саны 2,5-3 млн-ға жуық болды деп болжам айтқан. [3] Міне Ресей тарихында және кеңестік тарихнамада осылай бастау алған қазақ халқының санын зерттеу мәселесі жалғасын тапты, бірақ

өкінішке орай деректердің нақтылығына күмән бар. Әсіресе кеңестік кезең деректері біржақты зерттелгені рас. М. Тынышбаев 1917 жылы бүкіл әлемде 6,3 млн астам қазақтар бар, оның 5,480 мыңы Кеңес одағында, 450 мыңы Қытайда, 100 мыңдайы Ауғанстанда, тұрады деп болжаған.[4]

Халық санағына қатысты «Алаш» қайраткерлері де еңбектерін арнады, бірақ, ол мәліметтер бұрмалауға түсті. Сондықтан қазақ халқының саны, құрамы жайлы зерттеген зерттеушілер бар, бірақ оларда тек сандық көрсеткішпен көрсетілген, ал шет елдегі қазақтар, олардың жағдайы, өсімі, кету тағдыры жайында нақты зерттеулер жоқ. Кеңестік зерттеулер шеттегі қазақтар жайлы тіс жарып айтпады. Тәуелсіздіктен кейінгі зерттеулердің ішінде ғалым Г. Меңдіқұлова Кеңес одағының 14 мемлекетінде, әлемнің 25 мемлекетінде 4,5 млн астам қазақтар өмір сүруде деп келтірген.[5]

Дегенмен Қазақстан Республикасы дүниежүзі қазақтарының қауымдастығы жинаған 2010 жылдарға дейінгі мәлімет бойынша 40 астам шет елдердегі қазақтардың саны 5,600 мыңнан астам деп көрсетілген. Оның ішінде, жақын шетелдерде – 3 млн. 137 мың; алыс шетелдерде 2 млн. 529 мың 800. Қазақтар көп шоғырланған мемлекеттер Қытай – 2 млн. 260 мың; Өзбекстан – 1 млн. 750 мың; Ресей – 1 млн.100 мың; Монғолия – 150 мың; Түркия – 15 мың; АҚШ – 14 мың; Тәжікстан – 10 мың; Иран – 10 мың; Германия – 9 мың және т.с.с. [6] 2000-2005 жылдар аралығында шетелдердегі қазақтардың саны 3,2 млн.-нан 5,6 млн.-ға дейін өсуін екі себеппен түсіндіруге болар еді. Біріншіден, алғашқы көрсетілген мәлімет толық болмай, 1,5 – 2 млн-дай қазақ есептен тыс қалып қоюы мүмкін. Екіншіден, едәуір табиғи өсім нәтижесінде қазақтар саны тез өскен. Бұл тек 2010 жылдарға дейінгі мәлімет, онда бұл сан нақты емес, кейінгі он жылда да шет елге оқуға, жұмыспен кеткен азаматтарымыздың саны өте көп.

Қазақ халқы шет елдерде көптеп таралғанын көрдік. Олардың көбі тарихты білмегендіктен шет елде қалай қалғанын, ата-бабасының шет елге қалай кеткенін біле бермейді. Қарияларынан естіп біліп жазып кеткендері бар, дегенмен ондай оқыған көзі ашық азаматтар көп емес. Ендеше, бәріне түсінікті болу үшін қазақтардың қай заманда, қандай жағдайда шет елдерде қалғанына сәл де болса шолу жасап алғанды жөн көрдік.

1. Ең алдымен Қазақ даласы Ресей империясының қол астында болған тұста Ресей патшасы жаңа заң шығару арқылы қазақ жерін Ресей империясының мемлекеттік меншігі деп жариялағаны тарихтан белгілі. Ресейдегі крепостниктік правоны жою арқылы орыс мұжықтарын отар елдерге орналастыру, переселендер мәселесін шешіп, орыстандыру саясатын жүргізіп, қазақ даласын толық меңгеруді көздеген құйтырқы саясаттың астарында үлкен мән жатқаны белгілі. Көрші Қытай мемлекетімен де ымыраласып достық қарым-қатынас ұстану үшін Алтай, Тарбағатай, Шыңжаң өлкесін көршісіне сыйға беріп, қазақ даласы екі бөлікке бөлініп кете барғанын біреу білсе біреу білмес. Ата-баба қонысында отырған қайран қазақ қытайлық боп шыға келетінін, қапыда бауырынан көз жазып, шетте қалып, қытаймен жер үшін жауласатын Оспан, Зұқа батырлары сияқты

батырлары болатынын, қысым көріп тағы да шет ел асатынын түсінген де білген жоқ. [7. Хасан Оралтай. «Елім-айлап өткен ғұмыр»]

2. Екінші кезең 1916 жыл. Неге десеңіз 1916 жылы патша жарлығымен 19 бен 43 жастағы қазақ азаматтарын тыл жұмысына әскерге алу туралы жарлық шыққанда тағы да еуропаның шетіне қазақ баласының аяғы жетерін ешкім білген жоқ.

3. 1917-1937 жылдар арасындағы Ресей патшасының орынына келген, тарихта қызыл жендет деген атпен қалған кеңес үкіметінің саясаты тұсында, аштыққа, репрессияға ұшырап жан сауғалап өлместің күнімен Қытай, Иран, Ауғанстан, Қырғызстан, Өзбекстан, Түркменстан т.б. көрші елдерге көшіп, босып кеткен қазақ. Қытайдағы қазақ қандастарына жан сауғалаған қазақтар бірігіп Оспан батыр көтерілісіне қатысып, қысымшылықтан 18 мың адамнан Такламакан шөлі арқылы, Гималай таулары арқылы, Үндістан, Пәкістан жерін басып Түркияға жеткен 1800 қазақ қаларын ешкім де білген жоқ.

4. 1941-1945 жылдары Екінші дүние жүзілік соғысқа қатысып, соғыстың алғашқы айларында мұздай қаруланған неміс әскеріне бұратана халықтар ретінде (орыс ұлтынан өзге халықтар), саясаттың құрбанына айналып, алдыңғы шепте атқан оққа қарусыз қарсыласқан өрімдей жастар лек-легімен тұтқынға түсерін, тұтқында жүріп концлагердің аяусыз қысамына түсерін, сол қысымнан оларды құтқару мақсатында «Түркістан легионы» деген ұйымға қосыларын, осы ұйым арқылы кеңес үкіметіне қарсы әскерилер қатарына қосыларын, бұдан қайтып қасиетті туған жерін мәңгі көрмейтінін, кімнің кіммен соғысқанын түсінбеген, орыс пен немістің соғысының құрбанына айналған қазақ баласының тағдыры елеусіз қаларын ешкім білген жоқ.

5. 1991 жылы КСРО құлап Қазақстан елі тәуелсіз елге айналарын, тарихын түгендерін, тәуелсіз елдің еркін жастары оқу іздеп, білім қуып, жұмыс іздеп, ел көрем, жер көрем деп шет ел астынын, сонымен тарихи тағдырдың легімен қазақ баласының келесі толқыны шет ел асатынын ешкім білген жоқ.

Міне сонымен қазақ халқының шет ел асуының қандай оқиғалармен байланысты болғанын бағамдап алдық. Яғни, қазақтардың шет ел асуы біздің пайымдауымыз бойыша бес кезеңнен тұрады. Ал, осы оқиғалардың қалай зерттелгені шындығының ашылғаны, бұрмаланғаны, зерттелуі дұрыс болды ма, болмады ма, оқиғаларға толыққанды баға берілді ме, деген сауалға жауап іздеу ол біздің міндетіміз. Олай болса қолда бар деректер негізінде тарихымыздың бұрмаланған тұсын, айтылмаған шындығын дәлелдеуге тырысып көрелік.

Жалпы Қазақстан тарихында екінші дүние жүзілік соғыс мәселесі зерттелген, мыңдаған монографиялар, диссертациялар жарыққа шықты. Көбіне Қазақстандықтардың майданға көмегі, соғыс арсеналы, майдангерлер естелігі, тылдағы ерліктер, кеңес одағының батырлары, партизандық қозғалыс деген сияқты тақырыптар төңірегінде зерттелген. Өкінішке орай соғыстың қиыншылықтары, қалтарыс беттері, тұтқынға түскендер мәселесі,

олардың соғыстан кейінгі тағдыры, Түркістан легионы, еңбек армиясындағы әскерилер тағдыры мәселесі әлі де біржақты, зерттелмеген немесе аз зерттелген мәселелер ретінде қалып отыр. Кеңестік тарихнамада бұрмаланып, өтірік жазылған тарих сырын ашпастан сол күйінде қалды. Әдетте 1941-1945 жылғы соғыс Ұлы Отан деген атпен зерттелген. Ұлы Отан соғысы деген атаудың өзінде қателік жатыр, кеңестік идеологияның қаны тамып тұрған тұста одақтас республикалардың ішінен ешкімде кеңес одағының өз отаны емес екенін айта алмағаны шындық. КСРО ыдырағаннан кейінгі кезеңдегі тарихнамада шындықты ашып айтуға тырысып, зерттеу басталды, бірақ өте баяу жүріп жатқан жайы бар.

Сонымен бұл жерде зерттеуге негіз болып отырған мәселе ол шет елдегі қазақтарымыздың тағдыры. Олай болса бұл мақалаға арқау болған жеті тағдыр осының айғағы. Тарихты зерттеп жүрген зерттеуші ғалым ретінде көпшілікпен жиі араласатындықтан, кей жағдайда адамдар ақыл кеңес сұрайтыны бар, сондай бір өтініштің арқасында бір адамға іздеу саламыз деп, жеті адамның жетім тағдырына куә болдық.

Ия, бұл тарих. Енді негізгі оқиғаға оралайық. 1942 жылы Кеңес армиясы қатарында қазақ халқы да екінші дүние жүзілік соғысқа аттанды. Қазақстанның түкпір-түкпірінен СҚО, Павлодар облысы, Ақтөбе облысы, Қарағанды облысы, Қызылорда облысынан аттанған өрімдей жастар Ислам Керей (Шайхислам Латипов, аттары сол кездері Түркияда өзгертіліп жазылған, оған себеп оларды тіркеуге алған өзге ұлт өкілі қалай естіді солай түркі әрпімен жазғанда өзгеріске түсуі мүмкін), Яхия Қазбек (Жақия Қошқынбаев), Халюк Орал (Тулеп Халелов), Хашим Балқаш, Али Чефик – тәжік ұлты, Мухаммед Шариоғлы – өзбек ұлтының өрімдей жастары соғыстың не екенін білместен, алдыңғы шепке қарусыз, әскери дайындықсыз соғысқа енетіндерінен хабарсыз болды.

1. Ислам Керей (Шайхислам Латипов) СҚО, Ақжар ауд., Жетігі үй ауылы.

2. Яхия Қазбек (Жақия Қошқынбаев) Павлодар обл., Железинск ауд., Жаңаталап ауылы.

3. Халюк Орал (Тулеп Халелов) Ақтөбе обл.

4. Хашим Балқаш Қарағанды обл.

5. Зейнел Абиден (Зейнелқабиден Шауышов) Қызылорда обл.

6. Али Чефик - таджик

7. Мұхаммед Шариоғлы - өзбек

Осы арада неге дайындықсыз, неге қарусыз деген заңды сұрақ туындайды. Ол Ресей тарихында айтылғандай кеңес әскері тұтқиылдан шабуыл жасаған фашистік Германияның соғысына дайын болмады, немесе кейіннен Тәуелсіздік тұсында зерттеген Отандық тарихшыларымыздың зерттеулерінде айтылғандай кеңес үкіметі өз құрамында отырған одақтас республикалардың азаматтарын соғыстың алдыңғы шебіне аяусыз тастағаны белгілі. Енді кез келген билеуші мемлекет сияқты кеңес үкіметі де соғыстың алғашқы екі-үш айында соғысқа даярланып алу үшін (әскери мобилизация),

алғы шепті ұстап тұруға әскер аттандырғаны тарихи факт, ал ол әскер соғысқа даяр болды ма жоқ па ол ешкімге қажет болған жоқ. Бұл соғыс тәртібі, ал соғыста қандай әдіс болсын тиімді, бұйырық жаудың жолын бөгеу. Кеңес үкіметі өзінің жерінде ірі қорғаныс соғысын жүргізуге дайын еместігін көрсетіп алды. Кейінірек кеңестік тарихнамада бұл «әскери құрылыста, соғыстың басталу уақытын анықтауда жіберілген қателік, әскерді мемлекеттік шекараның маңында орналастыруды кешеуілдету» деп ақталды [8].

Бүгінгі кейбір зерттеушілеріміздің пікірінше, 1937 жылғы қуғын-сүргін әскердің қорғаныс қабілетіне кері әсерін тигізді. Кадр «тазалаулары» әскердің моралдық жағдайына кері әсер етіп, кейбір азаматтардың Ұлы Отан соғысы кезінде жау жағына өтулерін қуғын-сүргінмен жуып-шайып өз кінәларын ақтауға тырысты. Өйткені соғыстың алғашқы күнінде алғы шепте әскер емес әскерді басқаратын кадрдың болмағаны да дәлелденген болатын.

30-жылдардың жаппай қуғындарына тікелей қатысқан Молотовтың пікірінше, егер 30-жылдардың оқиғалары орын алмағанда соғыстың кезінде сатқындар мен коллаборационистердің саны әлдеқайда көп болар еді. Кеңестік тарихнамада, тәуелсіз тарихнамада айтылатын ойлар осы тектес. Нақты дәлел жоқ. Олай болса біз екінші дүние жүзілік соғыс тұтқындарының тағдырын айта отырып тарихымыздың ақтаңдақ тұсына тағы бір баға беруді жөн санадық.

Сонымен, бірінші адамның тағдыры. Қазіргі, Солтүстік Қазақстан облысы, Ақжар ауданы, Жетіүй ауылының тұрғыны Абуталипов Жандос деген азаматтың туған атасының інісі Ислам Керей (Шайхислам Латипов) 1942 жылы соғысқа аттанып немістердің тұтқынына түседі. Бірақ ол кеңестер жағында соғыста хабарсыз кеткендердің қатарында еді.



(сурет Ақжар ауданы, Жеті үй аауылындағы ҰОС еске алу тақтасы)

Тұтқынға түскен қазақтардың кейбіреулері, неміс ұшақтарынан кеңес әскері орналасқан желерге, үгіт-насихат қағазын тастау жұмыстарымен айналысқан. Олардың ұрпақтарының айтуынша, біреуі аяғынан, біреуі қолынан айырылғандықтан, немістерге еріксіз қосылуға мәжбүр болған.

Тұтқынға түскен Орталық Азияда түркі халықтарынан (қазақтар, өзбектер, қырғыздар, қарақалпақтар, түркімендер, түріктер, башқұрлар, татарлар, және т.б.) тұратын Вермахттың бөлімдері құрылған. Оларды біріктірген негізгі мүдде Түркістанды орыстардың басқыншылығынан азат ету болды. Бөлім негізінен қызыл әскер жағында күресіп жүріп, тұтқынға түскендер және Еуропа мен Түркияға қоныс аударып кеткен түркі ұлттарынан тұрды. Олар басында айтқанымыздай Қытайда қалған немесе азаттық жылдарында Қытайға ауған қазақтар еді. Немістер тұтқындардан құрылған Әскерлеріне Ұлы Түркістан Мемлекетінің құрылуы уәде етілді. Сонымен қатар, оның құрамына Орта Азия, Башқұртстан, Еділ бойы, Әзірбайжан, Солтүстік Кавказ және Шыңжаң өлкелері қосылады деп жоспарланған болатын. Оның туы Түркістан Автономиясының туы негізінде жасалған. Неміс құрамаларының қатарында СССР азаматтарының саны бір миллионнан асты. [9] Олардың арасында негізсіз құдаланып, Кеңес өкіметіне наразы болған адамдар да бар. Орталық Азия одағын құруға ұмтылған Алаш қозғалысының төл перзенті, Түркістан идеясы үшін өмірін құрбан қылған Мұстафа Шоқайдың түрікшілдік идеясы әлі арман күйінде қалғаны анық. Оның: «Біздің мұратымыз Түркістанда тұр жағынан да мазмұн жағынан да ұлттық болатын құрылымға қол жеткізу» дейтінінен-ақ көп нәрсе аңғарғандаймыз. Түркістандықтар «Шығыс легионының» құрамында болды. «Шығыс легион» құрамына: Армян, Азербайжан, Солтүстік Кавказ, Грузин, Эстон, Латыш және басқа легиондары кірген. Бұл ұлттардың барлығына Германия басшылығы өздерін жаулаушы емес, Кеңес үкіметінің озбырлығынан азат етуші ретінде ниеттерін айта кетіп, болашақта жеңіске жеткеннен кейін әр ұлтқа өз автономиясын құруға рұқсат беріп, билікті де өз қолдарына беруге үміттендірген.[10] Осындай фактор көптеген кеңес жауынгерлерінің тұтқынға түсуі және соғыс аяқталған соң отанына қайтпай қалуына себепші болды. Кейбір деректерде кеңестер одағы жағынан 3,9 млн. Адам соғыс тұтқыны болды деген дерек бар, соның ішінде Қазақстанның Ұлттық архив құжаттарында тұтқындардың 6700-і қазақтар болған деген де ақпарат анықталды. Сонымен, біз зерттеп отырған жеті жігіттің тағдыры осы айтқан тұтқындарының тарихының бір бөлшегі ғана.

Сонымен, 1969 жылы Ислам Керей деген адамнан Қазақстандағы үйіне



бір хат келген. Ол хатында өзінің тірі екенін, Түркияның Адана қаласында тұрамын, бірақ елге келе алмаймын, деп жазған. (Өкінішке орай кеңес үкіметінің саясаты бойынша соғыс тұтқындарын 15 жылдан 25 жыл бас бостандығынан айыратын болған, кей жағдайда ату жазасына кесетін болған.) Сталиннің «Бізде тұтқындар жоқ, бізде тек сатқындар бар» деген, сөзінен ақ бәрі түсінікті екені рас. Оған куә Қазақстандағы лагерлер тарихы, оның ішінде НКВД-нің тікелей қарауында болған Карлаг, Степлаг, Алжир сияқты лагерлер тарихы. Сөйтіп, соғыс аяқтала бірінің аяғы, бірінің қолы жоқ балапан басына, тұрымтай тұсынаның кебімен теңіз арқылы жеті жігіт (төрт қазақ, бір түркімен, бір қырғыз, бір өзбек) Түркияның Адана қаласына тап болады. Сонда тұрақтап көз ашып, үйлі баранды болып өмірлерін жалғастырады. Ал енді кеңестер жағында хабарсыз кеткендердің қатарында жүрген бауырынан хат алған ағасының қуанышын айтпаса да түсінеріміз хақ. Інісінің хатын алысымен ағасы қуанып адресін сұратып хат жазған, бірақ Ислам Керей менің сендерге зияным тиеді деп келіп араласуларына қарсылық білдірген. Арада біршама уақыт өткенде 1974 жылы біздің әкеміз қайтыс болды деген Түркиядан хат келген. Сонан соң ол хатты алған елдегілер ауылда құрбандыққа бір жылқы сойып ас беріп, жаназасын шығарған. Жылдар өте келе арада біраз уақыт өткен, кейіннен қайта іздестіріп жуналистерге шығып «Бауырымсың бауырым», Ресейдегі «Жди меня» хабарына берген, дегенмен еш нәтиже бермеген. Сөйтіп жүргенде бұл азаматтардың тағдыры туралы дерек біздің қолымызға келіп түседі. Іздестіру барысында Қазақстанның Түркия елшілігіне хабарласып олардың көмегі арқылы Түркиядағы елшісі Абзал Сапарбекұлына хабарласып, қазақ диаспорасынан, қазақ қандастардың арасынан іздестіру басталады. Ол кісінің айтуы бойынша Адана қаласында қазақ диаспорасы жоқ екендігін, бірақ жалпы Түркиядағы қазақ диаспорасының басшысы Ерол Иелджиға хабарласуымызды айтты. Бүгінгі технологияның дамыған заманы дейміз бе, әлде қанша жыл жүздеспеген, тағдыр тәлкегіне ұшыраған бауырлардың көз жасы дейміз бе белгісіз, бірден Түркия қазақтары диаспорасының басшысы Ероль Иелджиге хабарласып біраз ақпарат білдік. Оның айтуы бойынша Түркиядағы қазақтардың арасында тұтқында болған қазақтар бар екенін естіген. Сол кісінің ақылымен Түркия қазақтарының чаттарында осы ақпаратты іздеу көзделеді. Сөйтіп іздестірудің арқасында, көпке созылмастан бірақ ақсақал хабарласып, кімді іздеп жатырсыздар деген қоңырау шалады. Мән жай айтылғаннан кейін Түркиялық Айғұн Қазбек (Айғұн Қазбек Ислам Керейдің тұтқынға бірге түскен досы Жақия Қазбектің баласы) деген кісі бүкіл оқиғаны басынан бастап айтып, іздеуші жаққа бар шындықты жайып салады. Біз Айғұн Қазбекке өзіміз білетін әңгімені баяндап, екі жақты әлеуметтік желі арқылы видео звонокпен жүздестіріп, қасірет шегіп ажырап қалған ұрпақтардың көз жасының куәсі болдым. Сонымен, оның баяндауы бойынша: Түркияның Адана қаласына жеті жігіт келген. Сіз іздеген адам ол менің әкемнің жан досы, ол кісінің қайтқанына тоғыз жыл болды, бірақ маған өлерінде қалайда менің елдегі туыстарымды тауып, осындағы бала шағаммен

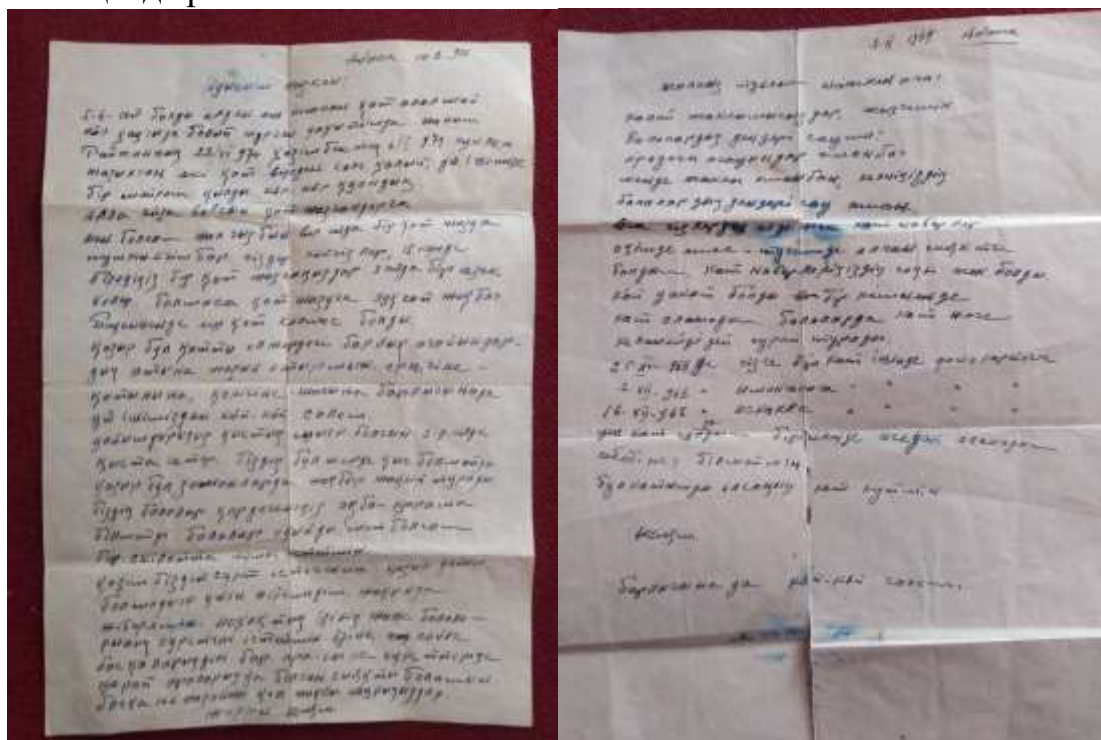
табыстыр деген ұлы арманын аманат қып қалдырған. Сөйтіп техниканың дамыған заманында ұялы байланыс арқылы Ислам Керей ақсақалдың туыстарымен байланысып, адасқан ұрпақты бір бірімен табыстырған.



Түркиядағы қазақтар . . .

(сурет кейіпкерлердің жеке мұрағаттарынан алынды. Оң жақта бірінші отырған Жақия Қазбек.)

Бүгінде осы тұтқынға түскен жігіттердің арасындағы хат танығын, сауаттысы Жақия Қазбек қазақша тегін жазып, кейінгі ұрпағының қамын ойлап шежіресін тізіп, қайдан шыққанын, қайда барғанын айтып естелік күнделігін қалдырған.



(Бұл хат 1969 және 1974 жылдары Ислам Керейдің Қазақстанға туыстарына жазған хаты. Осы хатты Яхия Қазбек өз қолымен хатқа түсірген). Екінші суреттегі Ислам Керей атамыздың бейнесі.

Міне тағдыры тарихи оқиғаның, саясаттың құрбанына айналған Ислам Керей атамыздың аянышты тағдыры қысқаша осылай аяқталады. Ол кісінің Керей атануы негізгі аты жөні Шайхислам Латипов болғанымен, Түркиядағы тіркелуі бойынша Ислам Керей болды, яғни олар өз аты-жөнін жазғанда әдейі өзгертуге тырысқан. Руы керей болғандықтан тегіне руының атын жаздырған, сол сияқты Яхия (Жақия) Қазбек те, руы уақ болғандықтан орта жүздің бас биі Қазбек бидің есімін тегіне жаздырып алған.

Енді Ислам Керейдің туыстарын ұрпағымен табыстыруға ат салысқан азамат Айғұн Қазбек өз әкесінің туыстарын тауып беруін өтінді. Зерттеуші ретінде ол оқиғаны да қараусыз қалдыруға дәтіміз жеткен жоқ, көмек қолын



(суретте Ислам Керей атамыздың өз қолымен төте жазумен жазып қалдырған шежіресі)

созып, тағы бір тағдырдың тарихына куә болдық. Сонымен шетте елінен жырақта қалып, Түркістан легионы құрамында болған тағы бір қазағымыз ол кім?



Ол Яхия Қазбек атамыз (Жақия Қошқынбаев) Павлодар облысы, Железинск ауданы, Жаңаталап ауылында туылған. Түркияда тұрып жатқан ағамыздың айтуынша оның әкесі Алматы жағынан соғысқа шақырылған деп

ойлаған, Түріктер Германияны Алмания деп атайтын болғандықтан ол шатасып туыстарын Алматы жағынан іздестірген. Әкесі жинақтап қалдырған құжаттардың ішінде бір жерінде Павлодар облысы, Үрлітүбі ауданы деп жазылғанын байқап, сол Уақ руының өкілімен хабарласқанда Үрлітүбі ауданы бүгінде Железинск ауданы болып өзгеріп кеткенін білдік. Соғысқа дейін Железинск атауы Үрлітүбі ауданы деп аталған Жақия Қошқынбаевтың бүгіндегі ұрпағы Түркиядағы ақсақалдың айтуынша әкесі Яхия Қазбек (Жақия Қошқынбаев) соғысқа кетер алдында қыс айында үйленген. Соғысқа жаз айында аттанған. Жалпы Жақия Қошқынбаев өте сауатты, білімді адам болған. Ұлына қалдырған жазбаларының ішінде оның өлең шығарған ақын екендігін, шежіреші екендігін байқауға болады. Өмірін естелік қып жазып кеткен (Оны зерттеп жазу келесі мақаланың үлесінде. Біз бұл жерде осы Адаанаға жеткен жеті адамның тағдырын анықтап түгендеп алуды көздедік) Сонымен, әкесі баласына үнемі елде (Қазақстанда) не бір ағаң, немесе бір апаң болу керек деп айтып отырған. Осыны естіген соң біз Павлодар облысындағы Батыр Баян атындағы қордың қолдауымен бір ақсақалымен хабарластық. Енді таң қалатын жағдай көпке созбастан ол елдегі ақсақал бізбен хабарласып, Жақия Қошқынбаевтің Павлодардағы қызын таптық, деп хабарласады. Түркиядағы Жақия Қошқынбаевтің ұлына сіздің бір әкеден тараған туған апаңыз бар деген хабар келгендегі ол адамның көңіл күйін сөзбен айтып жеткізу мүмкін емес. Енді ойлап отырсаңыз туған баласын өмір бойы көре алмай әкесі өмірден өтсе, өзі туған апасының барын өмірінің соңына қарай естісе, өлді деген туған әкесі өмір бойы мыңдаған шақырым жерде өмір сүріп, бір-бірін көре алмаған әкесі мен қызы, соғысқа кеткен жарын өлдіге санап, өмір бойы жалғыз қызын бағып жеткізген кейуана. Туыс емес жаттың жүрегін елжіретер тағдырлар. Кім кінәлі?...

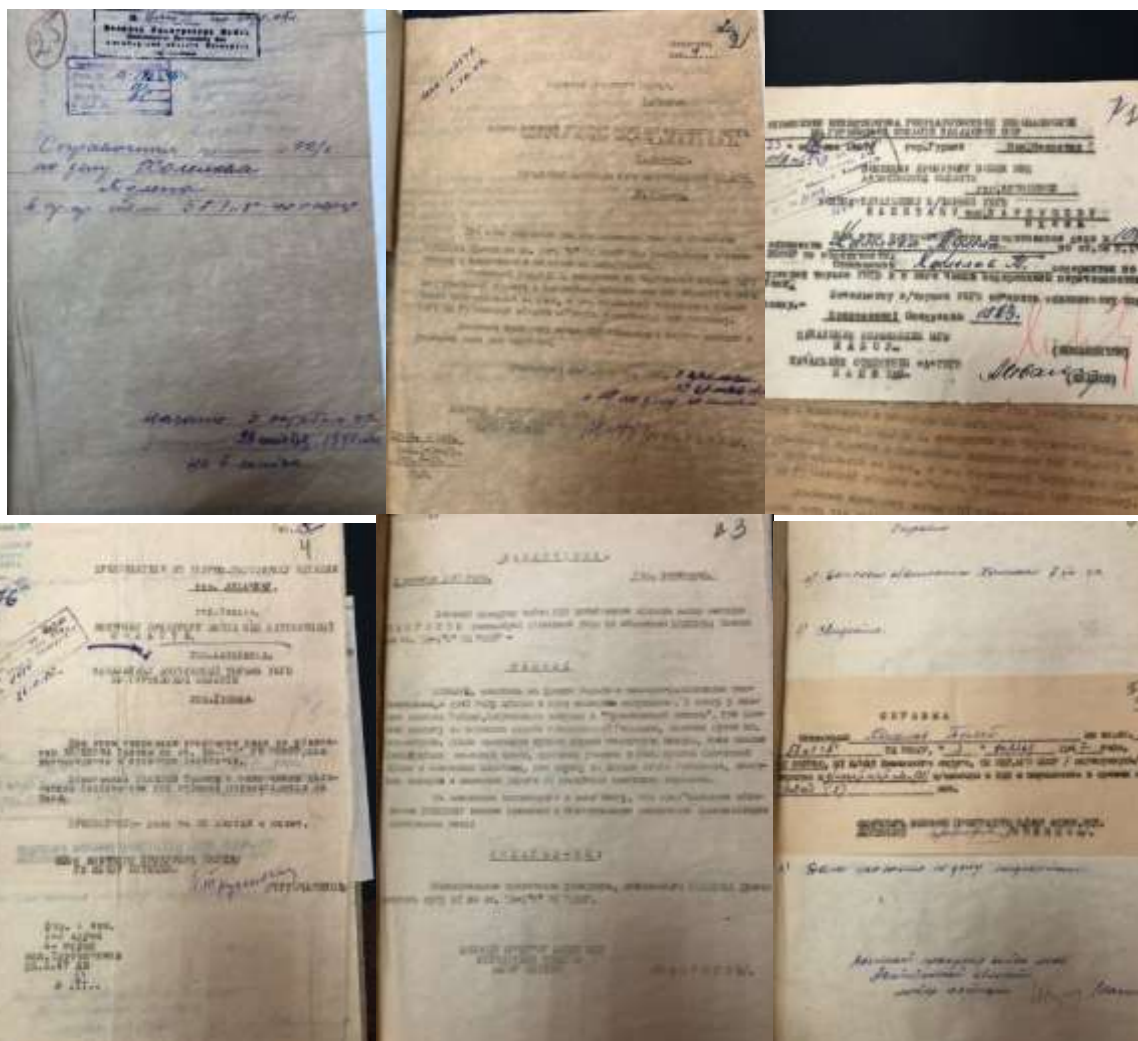
Жақия атамыз соғысқа кеткен соң Үрлітүбіге үшбұрыш хат келген. Яғни қаза тапты, хабарсыз кетті деген хат. Оған Жақия атамыздың әйелі іштей сенбей қызын туып, өсіріп кейіннен өзі қайтыс болады. Сол Жақиядан қалған қыздың өзі бүгінде немере сүйген әже. Бірақ, ол кісі жасы үлкен төсек тартып жатқан ана екен. Енді осы апаның ұрпақтарымен хабарласқанымызда олар да сенер сенбесін білмей таң қалған. Сөйтіп, Жақия атамыздың Қазақстанда қалған қызының науқас екенін ескеріп, Түркиядағы ұлы жолығу үшін тездетіп Қазақстанға ұшып келеді. Сөйтіп өмірі көрмеген апалы інілі бауырлар көрісіп жылап, сағыныштан мауқын басып әкелерін айтып бір жасап қалған. Бірақ, бауырымен табысқан апа сол түні мауқын басып о дүниеге аттанып кете барған. Бұл тағдырдың да аянышты тарихы осылай аяқталады.

Үшінші тағдыр, ол Халық Орал деген адам. Ол кісілердің ұрпақтарының сұрауы бойынша іздестіріп көрдік. Орал атымен іздестірсек Қазақстанда ондай тау, қала, өзен атаулары да бар. Балаларынан осының қайсысын аталарыңыз айтатын еді деп сұратқанымызда, аталарының Орал тауы деп айтатынын естідік. Қазақстанда Орал таулары әрине Ақтөбе және Ресейдің Орынбор облысының жерінде орналасқан, сондықтан іздеуімізді

Ақтөбе облысынан бастадық. Екі аймақтың архивтеріне сұрау салғанымызда бір жұма ішінде Ақтөбе облыстық архиві барлық құжаттарды тауып берді. Ақтөбе облыстық архивінің басшысы Марат Төлебайұлы біздің өтінішімізді аяқсыз қалдырмай, жұмыскерлеріне тапсырма беріп, зерттеуіміздің жылдам жүруіне жағдай жасады.

Халық Орал ағамыздың туған қызы жетпістен асқан Германияда тұрады. Осы ұрпақтарынан әке шешелерінің атын сұрағанда әкесі Халел, шешесі Зейнеп деп айтқан. Түркияның құжаттарында аты жөні мен әке шешелерінің аты қатар жазылатыны бар. Негізінде осы Аданаға бірге жеткен жеті азаматтың құжаттарын түгендеп, жазба естелік жазып, сұрау салдырып, басқарып жүрген Жақия Қазбек болған. Кейіпкерлердің бірге түскен суреттері де Жақия Қазбектің жеке құжаттарынан алынды. Ал, Халық Орал туралы тапқан құжаттарымыз бойынша ол Халелов Толып болып шықты. Ол жас болған. Рулары Тама. Мұндағы құжаттарға қарасақ ол кісіні сыртынан соттап 25 жылға бас бостандығынан айырған. Туыстарын іздестіріп жатырмыз.

Төмендегі Ақтөбе облысынан алынған құжаттар Кеңес үкіметінің тұтқынға түскендердің сыртынан шығарған үкіміне дәлел.





(Фотолар Халық Оралдың альбомынан алынды)

Жоғарыда айтқанымыздай Сталиннің «бізде тұтқындар жоқ, бізде тек сатқындар» дегеніне толық дәлел, егерде Халелов Тулеп тұтқынға түсіп «Түркістан легионына» барып қосылып, соғыстан соң Түркияның Адана қаласына барып, Халық Орал болып өмір сүрмей, тұтқыннан қашып кеңес үкіметіне қайта қосылғанда дизертерлер, немесе отанын сатқандар деп 25 жылға түрмеге отыратыны немесе атылатыны шындық еді. «Заклучение» деген №3 құжатта көрсетілгеніндей совершенно секретно деген белгімен олардың «Түркістан легионы» құрамында болған аса қауіпті қылмыскерлер екендігі баяндалып, сатқын ретінде сыртынан үкім шығарған.

Осыдан келіп қорытып айтарымыз, қазақ халқының басынан өткен қиыншылықтар мен тарихи тағдырын біздер зерттеуіміз керек, Отандық тарихымыздың ақтаңдақ беттерінде ашылмай қалған шындығы жетерлік. Ерінбей зерттейтін болсақ өз тарихымызды ақтап алар едік. «Түркістан легионы» тарихының айналасында айтылмаған шындықтан, жала да көп. Оны зерттеп бағасын беру біздің міндетіміз. Қалған төрт адамның тағдыры туралы айтатын болсақ, қырғыз да, өзбек те, түркімен де өз елдеріндегі туыстарын тауып ертеден араласқан, қырғыз азаматы елінде Ош қаласына мешіт салдырған, кейіннен оның ұрпақтары атасы салған мешітті жаңартқан, бүгінде Мәскеуде тұрады екен. Бір байқағанымыз қазақтан басқаларына кеңес үкіметі де жеңілдік танытты ма екен деген сауал туындайды. Төртінші қазақтың тағдыры әлі зерттелуде.



1) Халық Оралдың ұрпақтары



2) Яхия Қазбектің ұрпақтары



3) Ислам Керейдің ұрпақтары

Барлығы Түркияда аман есен тұрып жатыр, бүгінде өсіп өнген үлкен әулетке айналған.

Пайдалынған дереккөздер тізімі:

1. KAZ.NUR.KZ порталы countrymeters: <https://kaz.nur.kz/society/1855984-kazakhstan-halkyny-sany-kansa-sogy-mlimetter-belgili-boldy/>
2. Об итогах переписи населения Республика Казахстан 2009года.- Астана – с.5-14.
3. ЛевшинА.И. Описание киргиз-казачьих или Киргиз- Кайсацких орд и степей. – Алматы, 1996. – С. 287-288.
4. Тынышпаев М. Материалы к истории киргиз-казахского народа. – Ташкент, 1925. Приложения.
5. Мендикулова Г.М. Исторические судьбы казахской диаспоры (Происхождение и развитие. – Алматы: Ғылым, 1997. – С. 3.
6. Об итогах переписи населения Республики Казахстан 2009 года. – Астана. – С. 4-5.
7. Хасан Оралтай. Елімайлап өткен ғұмыр.Алматы
8. Қазақстан тарихы. Алматы. 1996. 5-томдық. 5-том.
9. А.Кәкен. «Түркістан легионы», 2000 ж, Астана 39б.
10. Осында.
11. Ақтөбе облыстық мемлекеттік архиві. Фонд№ С545сч, опись №11с, дело №25

References

1. KAZ.NUR.KZ portaly countrymeters: <https://kaz.nur.kz/society/1855984-kazakhstan-halkyny-sany-kansa-sogy-mlimetter-belgili-boldy/>
2. Ob itogah perepisi naseleniya Respublika Kazakhstan 2009goda.- Astana – s.5-14.
3. LevshinA.I. Opisanie kirgiz-kazach'ih ili Kirgiz- Kajsackih ord i stepej. – Almaty, 1996. – S. 287-288.
4. Tynyshpaev M. Materialy k istorii kirgiz-kazahskogo naroda. – Tashkent, 1925. Prilozheniya.
5. Mendikulova G.M. Istoricheskie sud'by kazahskoj diasporы (Proiskhozhdenie i razvitie. – Almaty: Fylym, 1997. – S. 3.
6. Ob itogah perepisi naseleniya Respubliki Kazakhstan 2009 goda. – Astana. – S. 4-5.
7. Hasan Oralтай. Elimajlap өткен ғұмыр.Алматы
8. Қазақстан тарихы. Алматы. 1996. 5-томдық. 5-том.
9. А.Кәкен. «Түркistan legiony», 2000 zh, Astana 39b.
10. Osynda.
11. AKtObe oblystyq memlekettik arhivi. Fond№ S545sch, opis' №11s, delo №25